

Erik XIV på Örbyhus

Traditioner kring en kunglig fånge

GUNNAR ELFSTRÖM

I slutet av september 1568 störtades Erik XIV från tronen av sina bröder hertigarna Johan och Carl. Kung Erik blev kastad i fängelse. Han flyttades från slott till slott för att i oktober 1574 överföras till Örbyhus slott, Erik XIV:s sjätte och sista fängelse. Där kom han att sitta fängslad i två år och fem månader fram till sin död den 26 februari 1577.

I november månad 1574 befallde Johan III i anledning av att kung Erik skulle flyttas från Västerås slott till Örbyhus, att på Örbyhus skulle uppsättas ett staket kring muren mot borggården, samt att ett gott bröstvärn av trä ovanpå själva muren skulle byggas. Dessutom skulle alla fönster i borgen förses med galler. I handlingarna framkommer vidare att borgen under Erik XIV:s fängelsetid var ganska förfallen, bland annat hade några av taken fallit in.

Erik XIV:s fängelse var inrymt i borgens bottenvåning och bestod av tre rum samt en knektkammare. Den senare, där knektmanskapet höll till, låg ytterst och innanför denna låg kungens matsal. Matsalen har ännu kvar sin renässansspis. På 1500-talet var golvet tegellagt. Det berättas att teglet var mycket nött, kungen hade vankat av och an så att fördjupningar bildats i golvet. I fönsternischerna mot väster finns urgröpningar i teglet, vilka sägs härröra från kungens armbåge. Kungen skulle ha suttit vid fönstret med huvudet stött i handen och grubblat så mycket att djupa fåror bildats i teglet!

Nästa rum var kungens dagligstuga, även här finns minnen av fången. En praktfull renässanssänggavel anses vara resterna av kung Eriks säng, och på en bår, som förvaras här, berättas det att kungens kista transporterades från slottet till Vendels kyrka.

Det innersta rummet var kungens sovkammare. Vid renoveringen i början av 1900-talet minskades detta rums golvyta något.

Under fängelsetiden utvecklade Erik XIV sina konstnärliga anlag, vilka tog sig uttryck i musikkomponering, diktning och tecknande. I avsaknad av annat papper utfördes arbetena i marginalerna på olika böcker. Anteckningarna är gjorda med sotvatten och en spetsig träpinne i brist på bläck



Under Vasatiden omgavs borgen med en väldig försvarsmur av gråsten på alla fyra sidorna. Byggnadskroppen bestod då endast av det medeltida s. k. Vasatornet, som ursprungligen var målat med rödfärg. Flyglarna tillbyggdes på 1600-talet. Foto Gunnar Elfström 1976.

och penna. Kungen skrev också dagboksanteckningar, men dessa förstördes i samband med branden på Stockholms slott år 1697.

Kungen sägs också ha skrivit direkt på väggen, dessa anteckningar skall ha försvunnit när fängelset vitmenades på 1820-talet. ”Då utplånades de förtroenden murarna emottagit av fången, de tankar han anförtrott dem. De vore hans enda förtrogne.”, skriver Otto von Unge 1832.

Enligt traditionen skall Erik XIV författat tvenne psalmer i dagligstugan, skrivna direkt på väggen. I samband med borgens iståndsättande i början av 1900-talet textades verserna åter på murarna. Båda psalmerna talar om boten och har i 1819 års psalmbok numren 180 respektive 373. I nu gällande psalmbok återfinns ej dessa psalmer. Ända fram till 1870-talet ifrågasattes aldrig huruvida Erik XIV författat psalmerna, men då fann psalmforskaren J. W. Bäckman att de gick tillbaka på äldre utländska original. Det är naturligt att psalmerna har knutits till Erik XIV, då deras text nära anknyter till hans situation. En möjlighet är att kungen översatt psalmerna till svenska, en annan att han textat dem på väggen just för att han kände igen sin egen situation i dem.

Helt säkert är det däremot att Erik XIV författat en parafras över Psaltarens 54:e psalm. Kungens text är bevarad i marginalen till en bok:

Gud gör mig salig i tino namne
Och dööm mig i tina kraft
Bögh tina ören mig till gagne
Böönhör mig tu haffuer macht.

Enligt traditionen kom Erik XIV:s gemål Karin Månsdotter till Vendelbygden. Hon fick dock ej träffa sin make, utan slog sig ned i en stuga på andra sidan Vendelsjön. Stugan kallas för Skorpstugan. Det berättas att kungen och Karin Månsdotter vinkade till varandra och samtalade genom ett sorts teckenspråk. Kungens sovkammare hade en liten glugg mot öster, men allt han kan ha sett därifrån lär vara den väldiga gråstensmuren, som då kringgärdade slottet även mot öster. Enligt de historiska analerna ägde det sista mötet mellan de båda makarna rum under Erik XIV:s tid på Västerås slott. Den romantiska berättelsen om Karin Månsdotters besök i Vendel saknar således med säkerhet all grund.

Traditionen berättar även att Erik XIV gjorde några flyktförsök. Enligt Fryxells svenska historia skall kungen en gång ha ertappats av sina väktare med att försöka fila sönder fängelsegallret med en glasbit. Vid ett annat tillfälle berättas det, att kungen undkom sitt vaktmanskap och flydde upp på muren. I en björk fäste han en lina och just när han skulle svinga sig nedför muren blev han upptäckt och återinsatt i sitt fängelse. Traditionen förknippades med en stor björk, som ända fram till 1920-talet stod på gråmuren. Vid ett tredje tillfälle lyckades kungen fly till den s. k. Vändomstenen ca 1 km söder om slottet. Han skulle springande ha tagit sig bort från sina väktare, men hunnits upp vid stenen.

Erik XIV utgjorde ett ständigt hot mot Johan III:s maktposition. Under kung Eriks fångenskap avslöjades ett antal fritagningsplaner, vilka syftade till att återge kungamakten till Erik XIV. Trots att vaktstyrkan uppgick till 90 man, ansåg sig Johan III tvungen att utfärda speciella instruktioner i händelse av förräderi eller uppror. Vakterna hade order att i så fall ”förkorta” Erik XIV:s liv. Ordern var sanktionerad av biskoparna och sedermera även av rådet. I ordern klargjordes att ”de skola låta tillreda en dryck av opium eller mercurium (arsenik), så stark att han icke över några timmar kan leva”. Två alternativa mordplaner angavs också nämligen åderlåtning



Vändom- eller kurirstenen ligger ca 1 km söder om Örbyhus slott, alldeles invid landsvägen. Vid ett flyktförsök blev Erik XIV enligt traditionen upphunnen av sina väktare vid denna sten, han tvingades att vända om till sitt fängelse. Det berättas också att kuriren, som skickades från Örbyhus slott för att meddela Johan III att Erik XIV var död, här mötte en kurir från hovet med order om att förgiftningen skulle uppskjutas. Foto Gunnar Elfström 1976.

och kvävning. Gemensamt för alla metoderna var att Erik XIV kunde läggas på lit-de-parade utan att det skulle kunna synas att han bragts om livet.

Ett par sammansvärjningar i syfte att frita Erik XIV avslöjades i början av 1577, och i februari, bland annat efter oroligheter i Småland, ansåg Johan III troligen det rätta ögonblicket inne. Söndagen den 24 februari lät Johan III:s illa beryktade handsekreterare Johan Henricson, kung Erik mottaga nattvarden av sin predikant Anders Ericsson. Dagen efter får troligen kungen sin dödliga giftdos. Kungen dör vid tvåtiden på morgonen tisdagen den 26 februari 1577.

Till giftet är den starkaste och den mest kända traditionen kring Erik XIV knuten, nämligen att kungen intog sitt gift blandat i ärtsoppa. Professor Carl Herman Hjortsjö kunde vid gravöppningen 1958 leda förgiftningsteorin i bevis. Traditionen att kung Erik fick giftet i ärtsoppa kan beläggas redan på 1600-talet. Erik XIV avled en tisdagsmorgon, vilket innebär att han skulle ha ätit ärtsoppa en måndag. Ärtsoppan är sedan medeltiden

knuten till torsdagen. Enligt de katolska fastereglerna fick man inte äta kött på fredagen, således måste man äta något kraftigt på torsdagskvällen, vilket vanligen var ärtsoppa. Bröt Erik XIV mot den starka traditionen med torsdagsärtor och intog ärtor på en måndag?

Efter Erik XIV:s död skickades enligt traditionen en kurir till Stockholm för att meddela att dådet var utfört. Kuriren mötte emellertid redan vid den tidigare omtalade stenen någon kilometer söder om borgen en kurir utsänd av Johan III. Johans kurir hade bud om att förgiftningen skulle uppskjutas, men kung Erik var redan död. Stenen fick av denna händelse namnet Kurirstenen och är identisk med den tidigare omtalade Vändomstenen.

På Vändomstenen finns en inskription på hebreiska som av professor K. V. Zetterstéen uttytts till:

Mördare! Du kommer på skam

Och fienden utrotar dig!

Professor Zetterstéen antar att inskriptionen har gjorts på 1600-talet.

Erik XIV:s oblidade öde utgör en god grogrund för folkliga traditioner, och traditionsfloran kring den kungliga fången på Örbyhus slott är både rik och levande i Vendelbygden.

Källor

Ingvar Andersson, Erik XIV, 4.e uppl, 1951.

Allan Arvastsson, Den svenska psalmen, 1963.

Gösta Berg, Torsdagsärtor, Gastronomisk kalender 1965.

J. W. Bäckman, Svensk psalmhistoria, 1872.

Anders Fryxell, Svensk historia, del 3, 5.e uppl, 1851.

C. H. Hjortsjö m. fl. Erik XIV. Gravöppningen 1958, 1962.

Petrus Hübinette, Folktraditionen om Erik XIV:s vistelse och död på Örbyhus, *Gefle-Posten* 31.3 1923.

Torsten Levén, Vendelbygd 1955.

Martin Olsson, Erik XIV:s död, *Svenska Dagbladet* 6.2.1958.

Otto von Unge, Promenader i fäderneslandet, 1832.

K. V. Zetterstéen, En hebreisk inskrift i Vendel, *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 1921.

Intervjuer med Grevinnan Metta von Rosen, Örbyhus slott och borgfogden Tore Eriksson, Örbyhus.